



คนรุ่นใหม่กับความอยู่รอดอย่างยั่งยืน ของชุมชน

● ผศ.ดร. ชนินทร์ วะสีนนท์

คนรุ่นใหม่กับความอยู่รอดอย่างยั่งยืนของชุมชน

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชนินทร์ วัฒนสินธุ์¹

บทนำ

ความเป็นชุมชนได้ดำรงอยู่กับสังคมไทยมาอย่างช้านาน แต่ในระยะเวลาที่ผ่านมาครั้งศตวรรษ ชุมชนได้ถูกทำลายลงไปอย่างมากจากการพัฒนาตามกระแสหลักที่มุ่งเน้นการสร้างรายได้เป็นหลัก สมาชิกในชุมชนหลายๆชุมชนโดยเฉพาะสมาชิกในเครือข่ายอินแปง (ชนินทร์ วัฒนสินธุ์, 2549) จึงร่วมกันหาทางออกในการจัดการทรัพยากรของชุมชนโดยยึดการพึ่งพาตนเอง พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และการกำหนดทิศทางการพัฒนาได้ด้วยตนเอง ความเป็นชุมชนเริ่มฟื้นกลับคืนมามีชีวิตอีกครั้ง แต่มีข้อที่น่าวิตกกังวลว่าหากหมดยุคสมัยของคนที่ต้องสู้ผจญกับอุปสรรคไปแล้ว ความยั่งยืนของความเป็นชุมชนเครือข่ายอินแปงจะสามารถดำรงตนข้ามพ้นยุคสมัยแห่งกาลเวลาได้อย่างไร จากการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพที่เกี่ยวกับการสร้างความยั่งยืนของชุมชน (ชนินทร์ วัฒนสินธุ์, 2549) พบว่า คนรุ่นใหม่เป็นคำตอบ คนรุ่นใหม่กลายเป็นความหวังของความยั่งยืนของชุมชน แต่อย่างไรก็ตามคนรุ่นใหม่ที่สามารถอยู่กับชุมชนได้นั้นต้องมีกระบวนการสรรค์สร้างให้เกิดขึ้น เพราะหากปล่อยให้เกิดขึ้นตามธรรมชาติภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์นั้น คงเป็นไปได้ยาก นอกจากนี้การที่คนรุ่นใหม่จะอยู่กับท้องถิ่น ได้ก็มียอดอุปสรรคที่เป็นเงื่อนไขปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่เช่นกัน ดังนั้น การสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่ให้อยู่กับชุมชนกลายเป็นเรื่องที่ทำลายต่อความอยู่รอดอย่างยั่งยืนของความเป็นชุมชนในสังคมไทยอย่างยิ่ง

ผลพวงจากการพัฒนาตามกระแสหลัก

ในระยะแรกที่ประเทศไทยใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นแผนหลักในการพัฒนานั้น แนวทางในการจัดการทรัพยากรถูกกำหนดโดยภาครัฐเป็นหลัก ตั้งแต่การกำหนดทิศทางการพัฒนา ที่นำไปสู่การกำหนดนโยบาย การแบ่งบทบาทหน้าที่ที่ความรับผิดชอบที่ให้ส่วนราชการต่างๆเข้าไปดำเนินการ โดยที่ชุมชนมีหน้าที่เป็นเพียงผู้รองรับการพัฒนาให้ดีขึ้นตามความหมายของภาครัฐที่ต้องการให้เกิดขึ้น แนวทางดังกล่าวทำให้ชุมชนตกอยู่ในฐานะผู้รับส่วนแบ่งการพัฒนาจากภาครัฐจนไม่สามารถล้มตาอำปากมาเผชิญกับโลกแห่งความเป็นจริงที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วได้ การจัดการของภาครัฐในลักษณะนี้ ได้กลายเป็นการทำลายความเป็นชุมชนดั้งเดิมที่ดำรงคงอยู่ลงไปอย่างรวดเร็ว เนื่องจากภาครัฐได้นำแนวคิดการพัฒนาตามแนวคิดตะวันตกที่มุ่งเน้นการยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจของชุมชนให้สูงขึ้นเป็นเป้าหมายหลักในการพัฒนาให้ชุมชนมีความทันสมัยขึ้น โดยได้รับการดองย้ำความเข้มข้นการพัฒนาตามแนวคิดดังกล่าวจาก

¹ อาจารย์ประจำคณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

การติดต่อสื่อสารผ่านระบบสื่อสารประเภทต่างๆ ได้แก่ วิทยุ โทรศัพท์ ตลอดจน เครื่องขยายเสียงของชุมชน ทำให้กลายเป็นตัวเร่งการทำลายความเป็นชุมชนดั้งเดิมให้รวดเร็วขึ้น

หลังจากการพัฒนาที่ถูกกำหนดขึ้นโดยภาครัฐเป็นหลักได้ดำเนินการผ่านไป กลับพบว่าชุมชนตกอยู่ในฐานะที่ยากจนมากกว่าเดิม สูญเสียศักดิ์ศรีของความเป็นชุมชนไปโดยปริยาย ต้องรอรับการพัฒนาจากภาครัฐ จนไม่สามารถยื่นหยัดแสดงบทบาทของชุมชนอย่างเด่นชัดต่อไปได้ ความเป็นชุมชนเริ่มสั่นคลอน ระบบความสัมพันธ์ถูกทำลาย และระบบคุณค่าถูกแทนที่ด้วยระบบมูลค่า คนในชุมชนยังต่อสู้ยังเกิดปัญหาหลงผิดจนยากที่จะหาทางออกจากปัญหาได้ จึงก้าวตามและถลำลึกลงสู่กระแสหลักตามยุคสมัยแห่งโลกาภิวัตน์ ที่มุ่งสู่การแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงินเป็นหลัก แต่ไม่ได้ตามที่หวัง ตามการชวนเชื่อถึงความสมบูรณ์แบบของหลักการทุนนิยม ปัญหากลับทวีความรุนแรงมากกว่าเดิม จากการยากจนเพิ่มขึ้น เป็นหนี้เป็นสินมากขึ้น ความเป็นชุมชนยิ่งเลือนหายไปอย่างต่อเนื่อง

ทางออกที่เป็นทางรอดของชุมชน

จากสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น สมาชิกในชุมชนของเครือข่ายอินแปงที่มีจุดเริ่มต้นจากบ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร จึงเริ่มหันกลับมาศึกษาตนเอง เพื่อถามหาความต้องการที่แท้จริงของชุมชน ทำให้แนวคิดการมีส่วนร่วมในแต่ละภาคส่วนของชุมชน กลายเป็นมรรควิธี (Means) ที่สำคัญ (ปาริชาติ วลัยเสถียร. 2543 : 135) ในการแสดงบทบาทความเป็นตัวตนของสมาชิกในองค์กรหรือสถาบันของชุมชน หลังจากที่ถูกระเบิดแตกตบมานานตั้งแต่ภาครัฐกำหนดนโยบายการพัฒนาจากบนลงล่าง (Top-down) ในขณะที่เดียวกันชุมชนได้หันไปให้ความสำคัญกับแนวทางการจัดการทรัพยากรในชุมชนโดยยึดการพึ่งพาตนเองพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และการกำหนดทิศทางการพัฒนาได้ด้วยตนเองมากขึ้น กลายเป็นกระบวนการทัศน์ใหม่ในการพัฒนาศักยภาพของชุมชนเอง (Community Empowerment) (เสรี พงศ์พิศ. 2546 : 17) ซึ่งสอดคล้องกับแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ที่ให้ความสำคัญกับการยึดประชาชนเป็นศูนย์กลาง การเสริมสร้างศักยภาพ และการคืนอำนาจแก่ประชาชน ซึ่งทำให้ชุมชนสามารถกำหนดนโยบาย และทิศทางของชะตาชีวิตได้ด้วยตนเอง ความเป็นชุมชนเริ่มฟื้นกลับคืนมามีชีวิตอีกครั้ง การรื้อฟื้นระบบคุณค่าและระบบความสัมพันธ์แบบดั้งเดิมที่อาศัยการช่วยเหลือการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีการช่วยเหลือแลกเปลี่ยนเรียนรู้ มีระบบเลี้ยว ระบบวน ตลอดจนการลงแขก กลับมาแสดงบทบาทในสังคมอย่างเด่นชัดเป็นรูปธรรมสามารถจัดการปัญหาการเน้นการสร้างรายได้ที่ส่งสมมานานให้จางหายไปได้ คนในชุมชนสามารถยืนหยัดต่อสู้จากการรื้อถอนนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการดำเนินชีวิต มีการทำเกษตรผสมผสาน เพื่ออยู่เพื่อกินปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก มีของเหลือค่อยขาย รายได้จึงไม่ใช่ว่าหมายของชีวิตอีกต่อไป แต่ใช้ความมีอยู่มีกินของชีวิตเป็นตัวตั้ง กลายเป็นการทวนกระแสหลักตามความทันสมัยที่เป็นรูปธรรมที่เห็นได้อย่างชัดเจน เป็นที่พึ่งพาภายในชุมชน และในระยะต่อมา สามารถก้าวข้ามเขตแดนสู่ภายนอก จากการขยายการพึ่งพาตนเองสู่ระดับการรวมกลุ่ม เพื่อยกระดับการพึ่งพาตนเองให้สูงขึ้น เป็นการขยายตลาดรองรับผลผลิตได้

โดยปริยาย ความเป็นชุมชนได้ขยายขอบเขตข้ามพรมแดนความเป็นพื้นที่ ทำให้ขยายขอบเขตความเป็นชุมชนให้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น จนถึงปี พ.ศ. 2554 พื้นที่เครือข่ายอินแปงได้ครอบคลุมตำบลมากกว่า 80 ตำบลในจังหวัดสกลนคร อุดรธานี กาฬสินธุ์ และมุกดาหาร

ข้อวิตกกังวลต่อความยั่งยืนของชุมชน

การที่ชุมชนเครือข่ายอินแปงสามารถยืนหยัดต่อสู้ ทนกับกระแสความทันสมัยในยุคสมัยแห่งโลกาภิวัตน์ จนทำให้ความเป็นชุมชนกลับมามีชีวิตขึ้นอีกครั้งได้จนข้ามพรมแดนความเป็นพื้นที่นั้น มีข้อที่น่าวิตกกังวลต่อความยั่งยืนของความเป็นชุมชนว่าจะสามารถดำรงตนข้ามพรมแดนยุคสมัยแห่งกาลเวลาได้หรือไม่อย่างไร หากหมดยุคสมัยของคนที่ต่อสู้ผจญกับอุปสรรคขวากหนามมาแล้วมากมาย จนสามารถยืนหยัดได้แล้ว หากไร้ผู้สืบทอดแนวคิดแนวทางในการดำเนินกิจกรรมที่ถูกหรือฟื้นมาจากบรรพบุรุษรุ่นปู่ย่าตายายให้กลับคืนมา ความเป็นชุมชนจะอยู่รอดปลอดภัยได้หรือไม่ หรือจะจางหายไปจากสังคมไทย จึงเป็นหน้าที่ของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องที่จะต้องช่วยกันสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่มาทำหน้าที่สืบทอดแนวคิดดังกล่าว โดยเฉพาะคนในชุมชนเครือข่ายอินแปงเองต้องตระหนักถึงความยั่งยืนดังกล่าว ต้องสร้างผู้สืบทอดแนวคิดให้เป็นรูปธรรม ผ่านกระบวนการสรรค์สร้างที่ชัดเจน จะรอให้เกิดคนรุ่นใหม่เองตามธรรมชาติมาสานต่อแนวคิดดังกล่าว คงเป็นไปได้ยากเนื่องจากสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในขณะนี้ได้ดึงดูดคนเข้าสู่กระแสหลักของการพัฒนาที่เน้นเงินเป็นหลัก ระบบการศึกษาที่สร้างคนสู่ระบบทุนนิยม โดยห่างหายจากชุมชนออกไปทุกที คนจบปริญญาจึงรับกับความเป็นชุมชนดั้งเดิมไม่ได้ ได้รับปริญญาแต่ขาดปัญญาที่จะเชื่อมโยงกลับสู่ชุมชน แล้วจะหาคนมาสานสืบทอดแนวคิดแนวทางการทำเกษตรแบบผสมผสานเพื่อการพึ่งตนเองได้อย่างไร ใครจะสามารถดำรงระบบคุณค่าที่ถูกหรือฟื้นขึ้นมาได้ บทบาทของสถานศึกษาจึงต้องหันกลับมาดูตัวเองเช่นกันว่าจะสามารถสนองตอบต่อความเป็นชุมชนได้มากน้อยแค่ไหน ข้อวิตกกังวลต่อความยั่งยืนของความเป็นชุมชนจึงกลายเป็นปัญหาที่ท้าทายอย่างมาก

การสร้างความยั่งยืนของชุมชน “คนรุ่นใหม่ คือคำตอบ”

การที่ความเป็นชุมชนของเครือข่ายอินแปงที่ได้รื้อฟื้นกลับคืนมา และจะสามารถดำรงความยั่งยืนผ่านกาลเวลาได้นั้น คนรุ่นใหม่ คือ คำตอบ โดยที่คนรุ่นใหม่ หมายถึง เยาวชนที่ทำหน้าที่สานต่อแนวคิดแนวทางการทำเกษตรแบบผสมผสาน เพื่อการพึ่งตนเอง โดยยึดหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ผ่านระบบคุณค่าของการพึ่งพาอาศัยกัน หากมีคนรุ่นใหม่ที่เป็นเยาวชนมาดำเนินกิจกรรมโดยยึดหลักการดังกล่าวได้ ก็กล่าวได้ว่าความเป็นชุมชนสามารถยืนหยัดต่อเนื่องข้ามพรมแดนกาลเวลาได้ กลายเป็นการดำรงคงอยู่ของความยั่งยืนของความเป็นชุมชนได้ ความเป็นชุมชนก็จะอยู่รอดปลอดภัยจากกระแสโลกาภิวัตน์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

คนรุ่นใหม่กลายเป็นความหวังของความยั่งยืนของชุมชนเครือข่ายอินแปง แต่ความหวังเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้และเป็นจริงได้อย่างไร คงต้องช่วยกันหาคำตอบ ซึ่งการที่จะให้บุคคลใดบุคคลหนึ่งรับผิดชอบ

โดยตรงเพียงคนเดียว เป็นเรื่องยากที่จะประสบผลสำเร็จลงไปได้ ทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องต้องเข้ามารับผิดชอบร่วมกันในอันที่จะสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่ให้เข้ามา ทำหน้าที่อันสำคัญยิ่งเหล่านี้ ซึ่งสืบเนื่องเชื่อมโยงมาสู่คนเมืองอย่างตรงไปตรงมา เพราะหากขาดคนในชุมชนที่ทำเกษตรกรรมแล้ว จะมีใครทำอาหารให้คนเมืองได้ บริโภค คนเมืองจึงไม่อาจปฏิเสธความเกี่ยวข้องได้

กระบวนการสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่

กระบวนการสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่ของเครือข่ายอินแปงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความอยู่รอดและความยั่งยืนของชุมชน ทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องกับชุมชนต้องแสดงบทบาทต่อการสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่อย่างเป็นรูปธรรม เริ่มตั้งแต่ครอบครัว ต้องมีการปลูกฝังแนวคิดความเชื่อ สร้างความเชื่อมั่นต่อการทำการเกษตร คนในชุมชนเองต้องไม่เกียติกัน แต่ต้องเปิดโอกาสให้คนรุ่นใหม่ได้มีส่วนร่วมแสดงบทบาทในชุมชน ไม่ใช่ถูกเหยียดหยามว่าไม่มีความสามารถ โดยเฉพาะผู้นำในชุมชนต้องให้ความรู้คำแนะนำ เป็นกำลังใจให้คนรุ่นใหม่สามารถดำรงตนอยู่ในชุมชนได้ ภาครัฐโดยส่วนราชการต่างๆต้องทำหน้าที่เป็นผู้อำนวยความสะดวกสนับสนุนให้คนรุ่นใหม่สามารถแสดงบทบาทของตนเองได้ ไม่ใช่ทำหน้าที่กำกับควบคุม แต่ต้องเชื่อมั่นต่อคนรุ่นใหม่ว่ามีศักยภาพที่เพียงพอ สามารถจัดการตนเองและชุมชนได้

อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาวิจัยเพื่อให้ความเป็นชุมชนของเครือข่ายอินแปงเกิดความยั่งยืนได้ (ชนินทร์ วัฒนินท์, 2551) การสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่ต้องมีกระบวนการสรรค์สร้างให้เกิดขึ้น จากผลการศึกษาวิจัยในพื้นที่ชุมชนเครือข่ายอินแปง พบว่ามีขั้นตอนดังต่อไปนี้ ขั้นตอนการรวบรวมรายชื่อคนรุ่นใหม่ที่มีศักยภาพและมีแนวโน้มที่สามารถอยู่ร่วมกับชุมชนได้ จากนั้นจึงทำการคัดเลือกโดยอาศัยขอบเขตพื้นที่ชุมชนด้วย เพื่อประโยชน์ในการเชื่อมโยงช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เมื่อได้รายชื่อคนรุ่นใหม่แล้วจะต้องทำการให้ความรู้ โดยการกำหนดสถานที่และหลักสูตรในการสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่ การถ่ายทอดความรู้สู่คนรุ่นใหม่ การศึกษาประสบการณ์และการศึกษาดูงานจากเยาวชนต้นแบบ รวมถึงการให้พ่อแม่ ป้า น้า อา ส่งสนับสนุนหลานที่เป็นคนรุ่นใหม่ พร้อมกับการเขียนแผนชีวิต ครอบครัว และชุมชน การลงพื้นที่พบปะพูดคุยของผู้นำชุมชนและควรมีทุนสนับสนุน เพื่อให้คนรุ่นใหม่มีทุนสำหรับการดำเนินการสร้างรากฐานของตนเอง นอกจากนี้ต้องมีกระบวนการนำความรู้สู่การปฏิบัติ กระบวนการติดตามความก้าวหน้า และการจัดเวทีแสดงผลงาน เพื่อยืนยันต่อการอยู่ในชุมชนได้อย่างยั่งยืน (ชนินทร์ วัฒนินท์, 2552)

เงื่อนไขปัจจัยต่อการดำรงคงอยู่ในชุมชนของคนรุ่นใหม่

จากการศึกษาวิจัยองค์ประกอบของเงื่อนไขปัจจัยที่คนรุ่นใหม่จะคืนสู่ชุมชนของเครือข่ายอินแปงในปีพ.ศ.2551 ได้นำไปสู่การวิเคราะห์แนวทางและองค์ประกอบของเงื่อนไขปัจจัยที่ทำให้คนรุ่นใหม่สามารถจัดการและอยู่ร่วมกับชุมชนท้องถิ่นอย่างยั่งยืน(ชนินทร์ วัฒนินท์, 2551) พบว่า คนรุ่นใหม่ที่สามารถอยู่ร่วมกับชุมชน

ท้องถิ่นได้นั้น มีองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องในเชิงเป้าหมาย เชิงกระบวนการ และเชิงปัจจัยนำเข้า โดยองค์ประกอบในเชิงเป้าหมาย คนรุ่นใหม่มีเป้าหมายของการมีอยู่มีกิน การมีสวัสดิการ การมีสิ่งแวดล้อมสมดุล การมีรายได้ และการมีชุมชนเข้มแข็งที่เกิดจากความสัมพันธ์ร่วมกัน ในระดับกระบวนการ ประกอบด้วย การได้รับความช่วยเหลือ การจัดการความรู้ และการจัดการเชิงยุทธศาสตร์ สำหรับระดับของปัจจัยนำเข้า ประกอบด้วย 4 ระดับ คือ ระดับบุคคล ระดับครอบครัว ระดับชุมชนท้องถิ่นและชุมชนเครือข่าย และระดับสังคม โดยที่ระดับบุคคลเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมส่วนบุคคล ฐานความรู้ดั้งเดิม และการเรียนรู้เพิ่มเติม แผนการจัดการชีวิต การมีอุดมการณ์ความเชื่อที่มั่นคง และการมีช่องทางการสร้างรายได้ ในระดับครอบครัว ประกอบด้วย สภาพเงื่อนไขทางครอบครัว พฤติกรรมของพ่อแม่ และถิ่นที่อยู่ของครอบครัว ในระดับชุมชนท้องถิ่นและชุมชนเครือข่าย ประกอบด้วย การได้ร่ำก่ำเลี้ยง การให้กำลังใจ การได้รับความช่วยเหลือ การพึ่งพาอาศัยกัน และความผูกพันต่อกัน และในระดับสังคม ประกอบด้วยสภาพทางสังคมที่คนรุ่นใหม่เผชิญ โดยมีทิศทางการพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืนนั้น จะเกิดขึ้นจากการที่คนรุ่นใหม่สามารถดำรงตนอยู่กับชุมชนท้องถิ่นได้ จนกลายเป็นผู้นำเครือข่ายรุ่นใหม่ขึ้นมาทดแทนผู้นำเครือข่ายเดิม ก็จะทำให้ความเป็นท้องถิ่นดำรงอยู่อย่างยั่งยืน และทำให้ท้องถิ่นเกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้ด้วย

สรุปประเด็นท้าทาย : คนรุ่นใหม่กับความยั่งยืนของชุมชน

การสรรค์สร้างคนรุ่นใหม่โดยผ่านกระบวนการที่มีความชัดเจน ก็ไม่ใช่หลักประกันที่แน่นอนว่า คนรุ่นใหม่ที่ถูกสรรค์สร้างขึ้นจะสามารถอยู่กับชุมชน ดำรงความเป็นชุมชนได้อย่างยั่งยืน ทั้งนี้เนื่องจากความรุนแรงของกระแสโลกาภิวัตน์ที่เชี่ยวกราก สามารถดึงดูดคนรุ่นใหม่ให้กลับคืนสู่กระแสหลักได้อย่างไม่ยากเย็น เช่น การประสบกับปัญหานี้สืบจากการดำเนินการเกษตรตามกระแสหลักที่มุ่งเน้นการสร้างรายได้ ทำให้ครอบครัวประสบปัญหานี้สืบ คนรุ่นใหม่จึงต้องทำหน้าที่ไปทำงานสร้างรายได้นอกพื้นที่ ที่ถูกมองว่าสร้างรายได้ที่แน่นอนและมั่นคงกว่า คนรุ่นใหม่ก็ยากที่จะอยู่กับชุมชนได้ หรือคนรุ่นใหม่เองยังไม่มีจิตสำนึกที่สามารถเข้าถึงความเป็นเกษตรกรในสายเลือดได้ ก็ยากที่จะขึ้นหัตถ์ด้านทานกระแสทุนนิยมได้ ก็จะไหลบ่าเข้าสู่กระแสโลกาภิวัตน์อย่างง่ายดาย (ชนินทร์ วะสินนท์. 2553)

ประเด็นคนรุ่นใหม่กับการอยู่รอดของความเป็นชุมชนอย่างยั่งยืนจึงเป็นประเด็นที่ท้าทายอย่างยิ่งที่ทุกภาคส่วนในสังคมจะต้องร่วมช่วยกันหาทางออกไป

เอกสารอ้างอิง

- ชนินทร์ วัฒนินท์. (2549). การจัดการสวัสดิการชุมชนของเครือข่ายอินแปง : กลไก กระบวนการจัดการตนเอง. วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรดุษฎีบัณฑิต (การบริหารสังคม) คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (อัคราณา).
- _____. (2551). ความรู้ใหม่กับการพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน. สกลนคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร.
- _____. (2552). ความรู้ใหม่กับการพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน. สกลนคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร.
- _____. (2553). ความรู้ใหม่กับการพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน. สกลนคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร. (2543). กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- เสรี พงศ์พิศ. (2546). วิธีทำ และวิธีคิด แผนชีวิต เศรษฐกิจชุมชน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ภูมิปัญญาไท.